

The World's Largest Open Access Agricultural & Applied Economics Digital Library

This document is discoverable and free to researchers across the globe due to the work of AgEcon Search.

Help ensure our sustainability.

Give to AgEcon Search

AgEcon Search

<http://ageconsearch.umn.edu>

aesearch@umn.edu

*Papers downloaded from **AgEcon Search** may be used for non-commercial purposes and personal study only. No other use, including posting to another Internet site, is permitted without permission from the copyright owner (not AgEcon Search), or as allowed under the provisions of Fair Use, U.S. Copyright Act, Title 17 U.S.C.*

No endorsement of AgEcon Search or its fundraising activities by the author(s) of the following work or their employer(s) is intended or implied.

Zeszyty Naukowe
Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie

PROBLEMY
ROLNICTWA
ŚWIATOWEGO

Tom 11 (XXVI)
Zeszyt 1

Wydawnictwo SGGW
Warszawa 2011

Karolina Babuchowska¹
Renata Marks-Bielska²
Wydział Nauk Ekonomicznych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
Olsztyn

Płatności bezpośrednie w kontekście dochodów polskich rolników

Direct payments in the context of Polish farmers' income

Synopsis. Od momentu integracji Polski z Unią Europejską obserwuje się istotny wzrost dochodów gospodarstw rolnych. W 2008 r., pod względem wysokości przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego na 1 gospodarstwo domowe, gospodarstwa rolników ustępowały jedynie dochodom gospodarstw osób pracujących na własny rachunek. Istotny wpływ na tę sytuację mają płatności bezpośrednie, które są czynnikiem dochodotwórczym w polskim rolnictwie. Przeprowadzone badania własne pozwoliły stwierdzić, że praca w gospodarstwie rolnym nie była jedynym źródłem dochodu gospodarstw domowych ankietowanych rolników. Prawie połowa (49,2%) z nich posiadała inne źródła dochodu (renty, emerytury, praca sezonowa w kraju lub za granicą, własna działalność gospodarcza). Prawie 67% ankietowanych dostrzegło poprawę swojej sytuacji dochodowej w wyniku otrzymywanych płatności bezpośrednich. W opinii 7,6% nie uległa ona zmianie.

Słowa kluczowe: dochody gospodarstw rolnych, płatności bezpośrednie, wspólna polityka rolna.

Abstract. Farm incomes in Poland have increased since the Polish integration with the European Union. The average monthly available income per household was in 2008 lower than income only of the self-employed entrepreneurs. A significant impact on this situation have the agricultural direct payments which are a factor of creating incomes in Polish agriculture. An own research indicated that work on the farm was not the only source of income for farm households. Almost half (49.2%) of them had other sources of income (pension, seasonal job at home or abroad, own business). Almost 67% respondents recognized an improvement of their income due to direct payments. In the opinion of 7.6% of respondents, their income has not changed after the Polish accession to the EU..

Key words: farm incomes, direct payments, common agricultural policy.

Wstęp

Dochód jest bardzo ważną kategorią w życiu człowieka, ponieważ umożliwia zaspokojenie jego potrzeb. Wielkość wypracowanego dochodu zależy od indywidualnej wydajności, ale również od warunków, jakie tworzą instytucje [Zegar 2001, s. 108]. Z ekonomicznego punktu widzenia dochód stanowi dodatnią różnicę pomiędzy przychodem z prowadzonej działalności gospodarczej (także rolniczej), a kosztami jej prowadzenia. Osiągnięcie dochodu jest głównym motywem działalności podmiotów. Dominującym źródłem dochodu w gospodarstwie rolnym jest sprzedaż produktów rolnych, jednak wskazać można także inne źródła dochodu, np. w postaci czynszów za wydzierżawioną

¹ Dr, e-mail: karolnat@poczta.onet.pl

² Dr, e-mail: renatamuw@edu.pl

ziemię lub budynki, opłaty pobierane za wypożyczanie maszyn, itp. [Podstawka i Ginter 2006, s. 146].

Pojęcie dochodu rolniczego jest trudne w interpretacji. Dochód ten oznacza pewną kwotę pieniędzy, która jest przeznaczana na pokrycie określonych potrzeb. Kluczową kwestię stanowi jednak specyfika potrzeb gospodarstw rolnych, które są dalece odmienne od potrzeb innych podmiotów, co z kolei jest uwarunkowane specyfiką działalności rolniczej. Trudności przysparza także mierzenie dochodu rolniczego. Zakłada się, że rolnik jest równolegle właścicielem środków produkcji, a także siły roboczej. W związku z tym powinien otrzymywać rentę z tytułu użytkowania ziemi i oprocentowanie od wykorzystanego kapitału. Jego praca powinna być natomiast wynagradzana płacą. Specyfika dochodu rolnika wynika także z faktu, iż jego część przyjmuje postać naturalną, w formie produktów przeznaczanych do spożycia w gospodarstwie domowym rolnika [Zegar 2001, s. 14-15].

Od dochodów gospodarstw rolnych, a zatem dochodów pochodzących z działalności rolniczej, należy odróżnić dochody rolniczych gospodarstw domowych, a więc gospodarstw domowych z użytkowaniem gospodarstwa rolnego. W tradycyjnym ujęciu dochód z gospodarstwa rolnego decydował o dochodzie gospodarstwa domowego rolnika. W miarę upływu czasu coraz większe znaczenie w gospodarstwach domowych rolników zaczęły odgrywać dochody niezwiązane z działalnością rolniczą, pochodzące z różnych źródeł [Zegar 2001, s. 17].

Rolnictwo jest działem gospodarki, w którym osiągane dochody są niższe niż w innych działach, co wynika z faktu deprecjonowania gospodarki rolnej przez mechanizmy rynkowe, skutkiem czego ceny na produkty rolne są relatywnie niskie [Zegar 2001, s. 108]. Zapewnienie ludności rolniczej właściwego poziomu życia możliwe jest m.in. przez zwiększenie dochodów osób pracujących w rolnictwie [Knap 2004, s. 24], np. dzięki zastosowaniu odpowiedniego wsparcia. Ważne jest jednak, aby forma interwencji minimalizowała koszty uboczne.

Bezpośrednie zwiększenie dochodów rolników możliwe jest przez dopłaty bezpośrednie, polegające na transferze na ich rzecz środków z budżetu publicznego. Uznaje się, że powiązanie dopłat z powierzchnią gospodarstwa w mniejszym stopniu zmniejszała mechanizm rynkowy niż dopłaty do produktów. Jednak transfery budżetowe zwiększają skłonność gospodarstw domowych do konsumpcji finansowanej przez bieżący dochód, a zmniejszają skłonność do oszczędzania w celu finansowania przyszłej konsumpcji lub inwestycji [Zawojńska 2006, s. 401]. Potwierdzają to badania przeprowadzone przez Kisiela i współautorów [2006, s. 122, 128]. Rolnicy z województwa warmińsko-mazurskiego przeznaczali środki otrzymywane w formie dopłat przede wszystkim na zakup środków produkcji oraz na pokrycie bieżących wydatków i zakup dóbr materialnych i konsumpcyjnych niezwiązanych z gospodarstwem rolnym ani rolnictwem. Relatywnie niewielki odsetek badanych przeznaczał otrzymane pieniądze na inwestycje.

Uważa się, że dopłaty bezpośrednie mają i będą miały rosnące znaczenie dla dochodowości polskiego rolnictwa [Szpojankowska 2006, s. 332-336]. Wsparcie polskiego rolnictwa, za pośrednictwem płatności bezpośrednich, wyraźnie wpłynęło na wzrost wartości produkcji, ale przede wszystkim na dochód przedsiębiorcy rolnego. Istotne znaczenie dla wartości produkcji rolnej mają również płatności uzupełniające, np. tzw. płatność zwierzęca. Przyczyniają się one do wzrostu dochodu rolniczego nie tylko w gospodarstwach rolnych specjalizujących się w produkcji roślinnej, ale także pośrednio w chowie zwierząt. Już w 2004 r., w wyniku uruchomienia dopłat bezpośrednich, dochody

rolnicze wzrosły ponad dwukrotnie, po czym w kolejnych latach wzrost ten wyniósł (w stosunku do 2004 r.) około 3,0% rocznie. Zjawiskiem korzystnym, z punktu widzenia polskich rolników, był też szybszy wzrost przychodów niż kosztów produkcji. Miał on swe źródło w poprawie relacji cen dla rolników, ale także m.in. w postępie technicznym i w zastępowaniu droższych środków produkcji tańszymi, jak również w postępujących przemianach agrarnych i wzrastającej towarowości produkcji rolniczej [Wilkin 2006, s. 21; Wigier 2007, s. 21].

Wyniki badań opublikowanych przez Poczę [2006] wykazały, że członkostwo Polski w UE w niektórych gospodarstwach przyczyniło się do diametralnej poprawy sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych. Jednak poprawa ta nie oznacza, że dochody rolne są w stanie zapewnić wszystkim gospodarstwom podstawowy fundusz konsumpcji lub też są wystarczające na realizację inwestycji. Możliwości takie uzyskują dopiero gospodarstwa, których skala produkcji jest relatywnie duża. Dlatego podkreśla się, że instrumenty WPR nigdy nie będą w stanie zniwelować skutków małej skali produkcji i niskiej produktywności czynników produkcji. Rolnicy sami powinni dążyć do poprawy skali i efektywności produkcji oraz poszukiwać alternatywnych źródeł dochodów [Pocza 2006, ss. 57-59].

Problem niewłaściwej struktury obszarowej polskiego rolnictwa, polegający na pozostawianiu większości zasobów ziemi rolniczej w posiadaniu małych gospodarstw, skutkuje w niewłaściwych proporcjach pomiędzy czynnikami produkcji, głównie pracą i ziemią, w niskiej wydajności pracy oraz w niskim poziomie uzyskiwanych dochodów. Z tego wynika trudna sytuacja rodzin związanych z gospodarstwami rolnymi. Dlatego należy stwierdzić, że dopłaty bezpośrednie odgrywają w Unii Europejskiej kluczową rolę w tworzeniu i stabilizacji dochodów. W 2007 r. ich udział w kreacji dochodów rolników w UE-27 wyniósł 60,9%. W wielu krajach unijnych przekroczył 100% (np. Dania, Słowacja, Finlandia, Czechy), co skłania do wniosku, że bez dopłat dochód w ogóle nie zostałby wytworzony, a rolnictwo odnotowałoby straty. W przypadku polskich rolników udział ten wyniósł 42,2% [Pocza i Siemiński 2008, ss.172 i 177].

Metody badań i cel opracowania

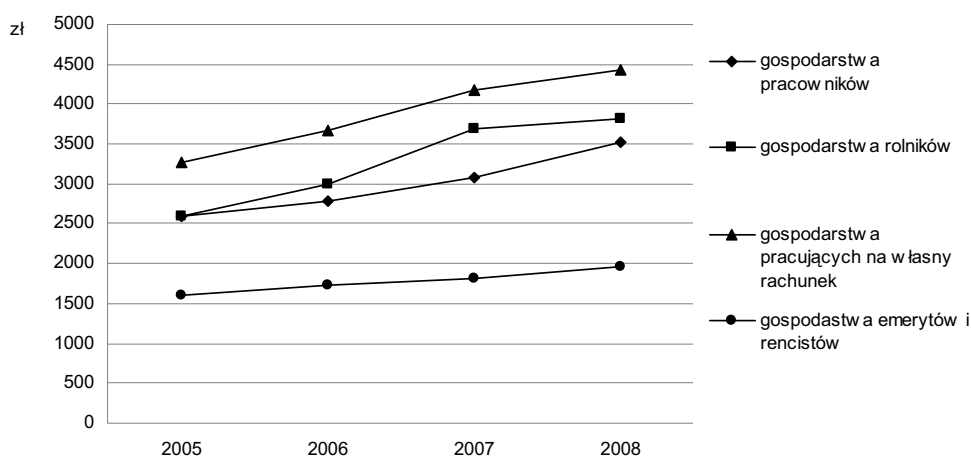
Celem opracowania była analiza sytuacji dochodowej gospodarstw producentów rolnych. W związku z tym skoncentrowano się na ocenie informacji publikowanych przez Główny Urząd Statystyczny oraz danych pozyskanych od producentów rolnych w województwie warmińsko-mazurskim metodą wywiadu, z wykorzystaniem odpowiednio skonstruowanego kwestionariusza. Badanie zostało przeprowadzone w 2009 r. w 118 losowo wybranych podmiotach w formie wywiadu bezpośredniego bądź telefonicznego. Gospodarstwa były zróżnicowane pod względem powierzchni. W badanej grupie dominowały jednostki o powierzchni zawierającej się w przedziale 5-19,9 ha, ich udział wyniósł 41,53%. W dalszej kolejności uplasowały się gospodarstwa o powierzchni 20-49,9 ha i 1-4,9 ha, było ich odpowiednio 27,97% i 18,64%, oraz gospodarstwa nieco większe, o powierzchni 50-99,9 ha (9,32%). Najmniej liczną grupą były gospodarstwa duże o powierzchni 100 ha i więcej (2,54%).

Wyniki badań i ich omówienie

Według danych GUS [Rocznik... 2009, s. 59] najbardziej istotnym źródłem dochodu gospodarstw domowych rolników w 2008 r. był dochód z gospodarstw indywidualnych w rolnictwie, który wynosił prawie 70% dochodu gospodarstw domowych. Kolejnymi ważnymi źródłami były świadczenia z ubezpieczeń społecznych i dochód z pracy najemnej, które stanowiły odpowiednio 12,6% oraz 10,4%. Pozostałe źródła, tj. dochód z pracy na własny rachunek, dochód z najmu nieruchomości oraz świadczenia pomocy społecznej, stanowiły niewielki odsetek dochodu i nie odgrywały znaczącej roli jako źródła utrzymania gospodarstw domowych rolników.

W 2008 r. w stosunku do roku 2003 w gospodarstwach domowych rolników odnotowano przyrost dochodu aż o 59,3%. Podobnie sytuacja prezentowała się w kategorii miesięcznego dochodu rozporządzalnego na 1 osobę w gospodarstwie domowym rolników. W 2008 r. wartość ta wynosiła 887,35 zł i była wyższa o 87,2% od analogicznej wartości w 2003 r. [Charakterystyka... 2010, s. 60].

Także analiza sytuacji dochodowej gospodarstw domowych rolników, mierzona przeciętnym miesięcznym dochodem rozporządzalnym na 1 gospodarstwo, na tle pozostałych grup pozwala stwierdzić najwyższy przyrost w kraju (rys. 1).

Rys. 1. Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na 1 gospodarstwo domowe, zł/gosp. dom./mies.

Fig. 1. Average monthly disposable income per household, PLN/household/month

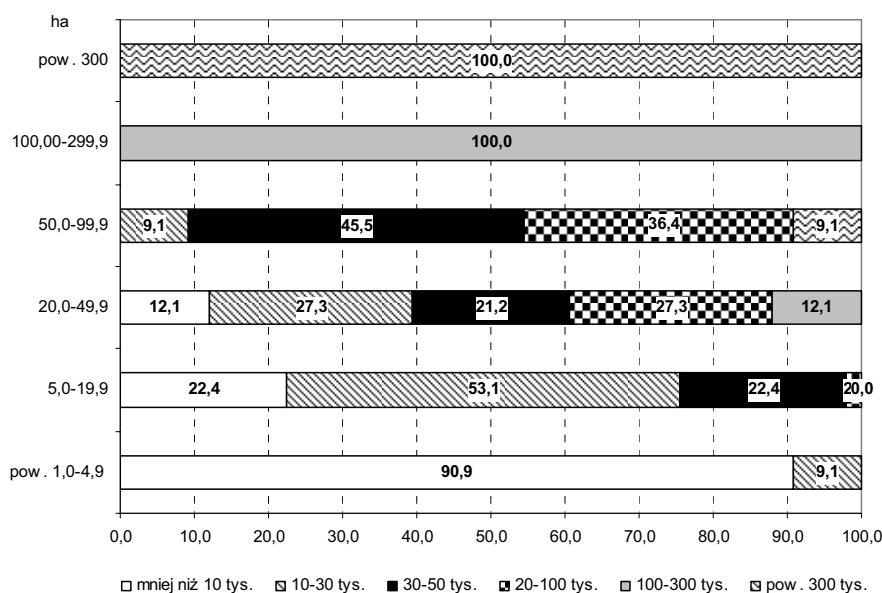
Źródło: opracowanie własne na podstawie rocznika [Rocznik... 2009, s. 210].

Należy podkreślić, że pod względem wysokości przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego na 1 gospodarstwo domowe w 2008 r., gospodarstwa rolników ustępowały jedynie dochodom gospodarstw osób pracujących na własny rachunek (rys.1). Przypuszcza się, że istotny wpływ na tę sytuację miały płatności bezpośrednie, które są czynnikiem dochodotwórczym w polskim rolnictwie.

Wielkość rocznego dochodu w gospodarstwach domowych rolników jest skorelowana m.in. z wielkością gospodarstwa. Dochód w gospodarstwach objętych badaniem ankietowym był mocno zróżnicowany (szczegółowe informacje na ten temat zestawiono na

rysunku 2). Najwyższe dochody uzyskiwali właściciele gospodarstw największych (powyżej 100 ha). Nieco zaskakującą informacją jest, że aż 12,1% właścicieli gospodarstw o powierzchni zbliżonej lub przekraczającej średnią w województwie warmińsko-mazurskim (20-49,9 ha) wskazało na roczny dochód poniżej 10 tys. zł. Wydawałoby się bowiem, że taki obszar gospodarstwa pozwala na uzyskanie znacznie wyższych dochodów. Problemem mogła być, pomimo stosownego wyjaśnienia, sama interpretacja pojęcia dochodu.

Ponad połowa (52,4%) badanych rolników potwierdziła wzrost dochodu w 2008 r. w stosunku do 2005 r., a tylko 9,3% stwierdziło jego spadek.

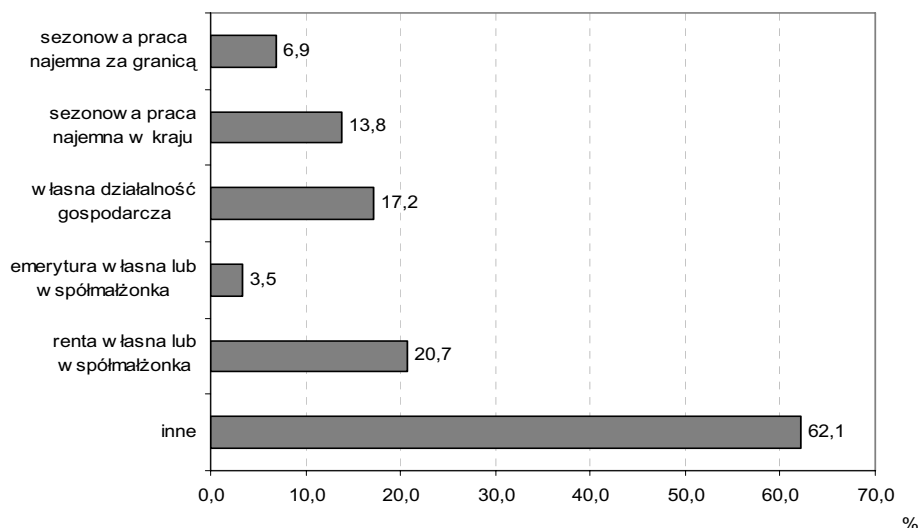

Rys. 2. Roczny dochód gospodarstwa domowego w 2008 r. według grup obszarowych gospodarstwa rolnego, tys. zł/rok/gosp. dom.

Fig. 2. Annual household income in 2008 by farm land area groups, thousand PLN/household/year

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Jak wynika z przeprowadzonych badań praca w gospodarstwie rolnym nie była jedynym źródłem dochodu gospodarstw domowych ankietowanych rolników. Prawie połowa z nich (49,2%) posiadała inne źródła dochodu (rys. 3). Aby poprawić swoją sytuację bytową 17,2% rolników prowadziło własną działalność gospodarczą, 13,2% podejmowało sezonową pracę najemną w kraju, a 6,9% za granicą. Ponadto w 20,7% badanych gospodarstw dochód był powiększany o kwotę pozyskiwaną w formie renty własnej lub współmałżonka. Jak się okazało, ankietowani rolnicy byli dość przedsiębiorczy, ponieważ 37,9% z nich miało inne niż gospodarstwo źródła dochodu (np. świadczenie usług rolniczych).

Rys. 3. Inne poza działalnością rolniczą źródła dochodu w gospodarstwie, %

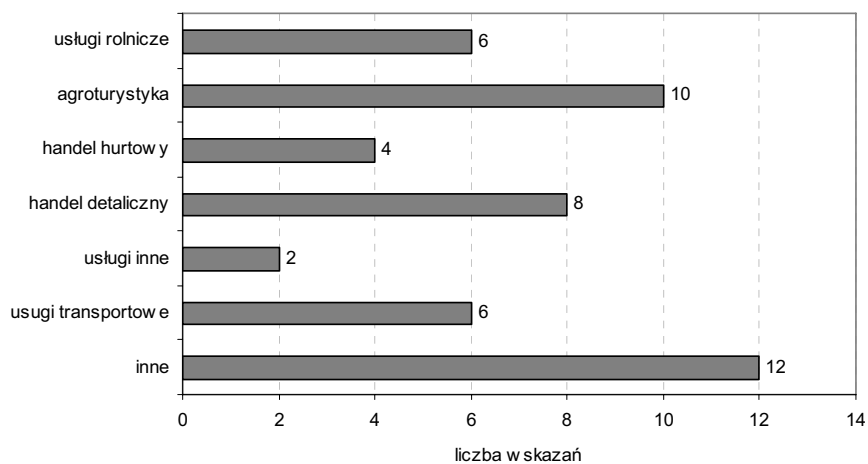
Fig. 3. Sources of farm owners' income other than the agricultural activities, %

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Gospodarka wolnorynkowa wymusza rozwój pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich. Wzrost inicjatyw i przedsiębiorczości na tych terenach ma ogromne znaczenie dla poprawy dobrobytu mieszkańców wsi. Najbardziej istotnymi kierunkami tego rozwoju są przetwórstwo rolno-spożywcze, handel, usługi oraz agroturystyka. Rozwój tych form działalności istotnie wpływa i przyspiesza modernizację i restrukturyzację polskiego rolnictwa oraz gospodarstw rodzinnych [Mickiewicz 2002, s. 123].

W ekonomice rolnictwa nastąpiła zmiana pojęcia gospodarstwa rolnego, od podmiotu rolniczej własności gruntowej do przedsiębiorstwa rolnego, które świadczy usługi oraz prowadzi działalność wytwórczą produktów rolnych. Aby taka działalność była opłacalna, rolnik powinien posiadać cechy dobrego przedsiębiorcy. Kreatywne myślenie oraz umiejętność szybkiego reagowania na zmiany na rynku oraz oczekiwania klientów decydują o powodzeniu. W Europie Zachodniej coraz popularniejsze staje się przekształcanie gospodarstw rolnych w wielofunkcyjne przedsiębiorstwa wiejskie. Przyczyną takich działań jest chęć zwiększenia dochodu lub poszukiwanie jego nowych źródeł, stworzenia nowych miejsc pracy lub uniknięcia likwidacji posiadanych. W związku z rozwojem gospodarstw wielofunkcyjnych powstają nowe formy aktywności, które coraz bardziej odbiegają od tradycyjnej działalności rolniczej, a coraz częściej są kombinacją działalności rolniczej, handlowej, usługowej czy rzemieślniczej. Celem takiej aktywności mieszkańców obszarów wiejskich jest ekonomiczna rentowność prowadząca do poprawy warunków życia. Rozwój działalności pozarolniczej sprawił, że rolnik nie jest już postrzegany wyłącznie jako producent żywności, lecz jako producent różnych dóbr i usług. Wytwarzane przez niego produkty odgrywają kluczową rolę w gospodarce żywnościowej,

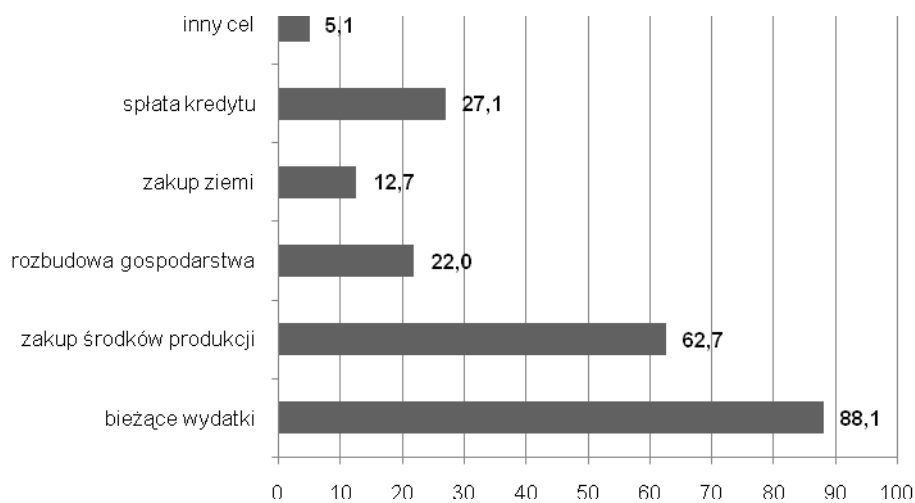
stanowią źródło zaopatrzenia w surowce dla różnych gałęzi przemysłu czy też do produkcji energii [Bryła 2009, s. 135-138].

Rys. 4. Działalność dodatkowa badanych gospodarstw, %

Figure 4. Supplementary activities of farms, %

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Rys. 5. Wykorzystanie płatności bezpośrednich przez badane gospodarstwa, %

Fig. 5. Disposition of income from direct payments by farmers, %

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Wśród 48 badanych gospodarstw, które uzyskiwały dochody z tytułu działalności dodatkowej, 10 świadczyło usługi agroturystyczne, 8 prowadziło handel detaliczny, po 6 świadczyło usługi transportowe i usługi rolnicze (rys. 4).

Oczekuje się, że wszystkie instrumenty WPR mają na celu przyspieszenie modernizacji gospodarstw rolnych, przemian agrarnych i struktury zawodowej mieszkańców wsi. Dlatego spodziewać się należy stopniowej poprawy sytuacji dochodowej rolników [Nurzyńska 2006, s. 22].

Ocena wpływu płatności bezpośrednich na dochód badanych gospodarstw była pozytywna. Prawie 67% ankietowanych dostrzegło poprawę swojej sytuacji dochodowej wyniku otrzymywanych płatności bezpośrednich. W opinii 7,6% nie uległa ona zmianie. Dla pozostałych producentów rolnych, pomimo otrzymywanego transferu środków w formie dopłat ich sytuacja dochodowa po akcesji uległa pogorszeniu. Otrzymywane środki były w różny sposób wykorzystywane (rys. 5).

Ponad 88% ankietowanych rolników stwierdziło, że posłużyły do finansowania bieżących wydatków, drugim istotnym kierunkiem wydatkowania (62,7%) był zakup środków niezbędnych do produkcji rolnej. W wielu przypadkach zaobserwowano brak jakiegokolwiek akumulacji kapitału w celu dokonania w przyszłości inwestycji. Jednak część producentów rolnych zdecydowała się na zakup ziemi (12,7%) lub rozbudowę gospodarstwa (22%).

Podsumowanie

Płatności bezpośrednie są głównym mechanizmem wspierania dochodów rolniczych i mają na celu rekompensowanie rolnikom uzyskiwania niższych dochodów w stosunku do tych, które uzyskiwane są w innych działach gospodarki. Przyczyniają się one do wzrostu dochodów rolniczych, niewynikającego z poprawy efektywności produkcji rolnej.

Dane publikowane przez GUS wskazują, że od momentu integracji Polski z UE sytuacja dochodowa gospodarstw producentów rolnych uległa znacznej poprawie. W 2008 r. wartość miesięcznego dochodu rozporządzalnego na 1 osobę w gospodarstwie domowym rolników wynosiła 887,35 zł i była wyższa o 87,2% od analogicznej wielkości w 2003 r. Szacuje się, że istotny wpływ na tę sytuację miały płatności bezpośrednie.

Przeprowadzone badania potwierdziły, że dla wielu rolników praca w gospodarstwie rolnym nie jest jedynym źródłem dochodu. Zgromadzony materiał empiryczny pozwolił stwierdzić, że prawie połowa uczestniczących w badaniu producentów rolnych posiadała inne źródła dochodu, na które składały się renty, emerytury, ale także praca sezonowa w kraju lub zagranicą oraz własna działalność gospodarcza. Szczególnie optymistycznie prezentowały się dane dotyczące podejmowania dodatkowej działalności w gospodarstwie, do czego przyznało się 48 spośród 118 ankietowanych rolników. Fakt ten świadczy bowiem o stopniowym rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej.

Literatura

Bryła P. [2009]: Determinanty rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem doświadczeń wynikających z implementacji programu SAPARD. *Wies i Rolnictwo* nr 2 (143), ss. 135-138.

- Burnat M. [2003]: Rolnictwo polskie na tle rolnictwa państw członkowskich UE. [W:] Zrozumieć negocjacje. Rolnictwo. UKiE, Warszawa, ss. 9-16.
- Charakterystyka obszarów wiejskich w 2008 r. [2010]. Urząd Statystyczny, Olsztyn.
- Kisiel R., Babuchowska K., Marks-Bielska R. [2008]: Wykorzystanie dopłat bezpośrednich przez rolników z województwa warmińsko-mazurskiego. Wyd. UWM, Olsztyn.
- Knap R. [2004]: Miejsce rolnictwa polskiego w Unii Europejskiej. Wyd. SW, Płock.
- Mickiewicz A. [2002]: Przedsiębiorczość mieszkańców wsi w procesie rozwoju obszarów wiejskich. [W:] Rozwój obszarów wiejskich. Teoria i praktyka. A. Kozuch (red.). Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce, ss. 123-129.
- Nurzyńska I. [2006]: Nowe podstawy systemu finansowania rolnictwa i rozwoju wsi. [W:] Polska wieś 2006. Raport o stanie wsi. FDPA, Warszawa.
- Począ W. [2006]: Przemiany w rolnictwie. [W:] Polska wieś 2006. Raport o stanie wsi. FDPA, Warszawa.
- Począ W., Siemiński P. [2008]: Kierunkowe rozwiązania systemowe modelu płatności bezpośrednich z punktu widzenia interesu polskiego rolnictwa. [W:] Reforma Wspólnej Polityki Rolnej w kontekście potrzeb i interesów polskiego rolnictwa. UKiE, Warszawa, ss. 171-207.
- Podstawka M., Ginter A. [2006]: Sytuacja dochodowa gospodarstw rolniczych w warunkach różnego poziomu rozwoju rolnictwa. *Roczniki naukowe SERiA* t. VIII, z. 1, ss. 145-149.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa. [2009]. GUS, Warszawa.
- Szpojankowska J. [2006]: Analiza wpływu dopłat bezpośrednich na wyniki produkcyjno-ekonomiczne polskiego rolnictwa. *Roczniki naukowe SERiA* t. VIII, z. 4, ss. 332-336.
- Wigier M. [2007]: Bilans i strategia. [W:] Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do UE. *Nowe Życie Gospodarcze* z 9 grudnia 2007 r., ss. 21-23.
- Wilkin J. [2006]: Sami swoi? Polscy rolnicy w UE. [W:] Polska wieś 2006. Raport o stanie wsi. FDPA, Warszawa.
- Zawojńska A. [2006]: Społeczno-ekonomiczne aspekty dopłat bezpośrednich w UE. *Roczniki naukowe SERiA* t. VII, z. 4, ss. 400-404.
- Zegar S.J. [2001] Przesłanki i uwarunkowania polityki kształtowania dochodów w rolnictwie. IERiGŻ, Warszawa.